UGC SPONCERD MINOR RESEARCH PROJECT

“THE MOTHER GODDESSES IN KOLHAPUR DISTRICT: A HISTORICAL STUDY”

<u>Executive Summery</u>

-Project Investigator Mr. R. G. Ghule

कोल्हापूर जिल्ह्यातील मातृदेवता एक ऐतिहासिक अभ्यास या संशोधन विषयाची मांडणी ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून केलेली आहे. ते करीत असताना इतिहासाच्या सहाय्यकारी शास्त्रांची उपयुक्तता महत्त्वपूर्ण ठरली. लोकसंस्कृतीशास्त्रीय, धर्मशास्त्रीय, मानवशास्त्रीय प्राच्यविद्या, सांस्कृतिक अर्थशास्त्रीय, समाजशास्त्रीय दंतकथा/शास्त्रीय, मुर्तीशास्त्रीय, स्थापत्यशास्त्रीय व पुरातत्त्वशास्त्र या शास्त्रांची मदत उपयुक्त ठरली. संशोधनामध्ये गृहित धरलेले सिद्धांत प्रत्यक्ष मांडणीत संशोधनात योग्य-±Öü»ÖÖê¡Ö Šü¸ü»ÖÖ. ³ारतासहित जगातील सर्वच प्राचीन संस्कृत्यांमध्ये मातृदेवतांच्या पूजनाची प्रथा आढळून आली. प्रेषित प्रधान धर्मातून आजही मातृदेवतांचे पूजन केले जात आहे. भारतात आज सर्वत्र पुरुषसत्ताकता असली तरी मातृसत्ताकतेचे अवशेष समाजजीवनात आढळतात. पुरुष सत्ताकतेने मातृसत्ता-स्त्रीसत्ता नष्ट केलेली असली तरी मातृकापूजन व त्या संदर्भातील सण-उत्सव नष्ट करण्यात पुरुषसत्ताकतेला वा वैदिक संस्कृतीला यश आलेले नाही. मातृसत्ताकतेतील गणमाता व कुलमुख्यांचे दैवतीकरण -ālele आहे. आर्य-अनार्य (द्रविड) संस्कृतीत -ालेला संघर्ष त्यातून पराभूत द्रविड संस्कृतीतील (अनार्य) मातृदेवतांचे वैदिकीकरण वा ब्राह्मणीकरण -ालेचे मातृदेवतांच्या ऐतिहासिक अभ्यासातून स्पष्ट होते. नागरीसंस्कृतीत मातृदेवता अधिक ˆ®ÖÖŸÖ-सुसंस्कृत रूपात पुजल्या जात आहेत. आजच्या २१ व्या हाय-टेक वि-ान तंत्र-ानाच्या युगातही मातृद¾ÖŸÖÖ“ÖÖ ¯Ö³ÖÖ¾Ö भारतीयांच्या मानसिकतेवर अधिराज्य करून आहे. भारतीय समाज मानसिकता दैववादी असून ते बदल लवकर स्विकारित नाही. उत्सव प्रिय भारतीय प्रथा-¯Ö¸ü¯Ö¸üÖ-कुळाचार लवकर सोडण्यास तयार नाहीत. निसर्ग-प्राणी पूजक भारतीय आजही प्रतिकांच्या स्वरूपात हा होईना पूजा करतात.

सदरच्या संशोधनात मातृदेवतांचा उगम व स्वरूप कोल्हापूर जिल्ह्यातील मातृदेवता व त्यांची मंदिरे, ´ÖÖŸÖ¤ü¾ÖŸÖांच्या गावजत्रा व आर्थिक उलाढाली, मातृदेवता व मंदिर संस्थेच्या संदर्भात असणाऱ्या अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरा, कüÖôûÖ“ÖÖ¸ü ¾Ö लोकधारणा यांच्या अभ्यासाबरोबरच अंधश्रद्धा-स्त्रीशोषण-रूढी विरोधात कोल्हापूर जिल्ह्यातÖ -ालेल्या प्रबोधन चळवळीची माहिती करून घेतली. या संदर्भातील निरिक्षणे, निवाडा, अनुमान, निष्कर्ष, मते व सामान्य विधाने करणे अत्यंत उपयुक्त ठरते.

महाराष्ट्र राज्याच्या नैऋत्य पठारावर कोल्हापूर जिल्हा वसलेला असून या जिल्ह्यात १२ तालुक्यांचा समावेश आहे. कोल्हापूर जिल्ह्याची संस्कृती हि संमीश्र असून त्यामध्ये मराठी, कानडी, कोकणी व गोमंतीय संस्कृतीचे मिश्रण –ÖÖ»Ö»Ö †ÖÆ. ØÆ¤, मुस्लिम, जैन, बौद्ध, ख्रिश्चन, शिख, पारशी अश्या धर्माचे लोक येथे गुण्यागोविंदाने राहतात. वैविध्यपूर्ण भौगोलिक व×¿ÖÂ™ ¾Ö जैवविविधतेने हा जिल्हा नटलेला आहे. कोल्हापूर शहराचा व्यापार घाटमार्गे कोकणातील बंदरातून समुद्रमार्गे रोम संस्कृतीशी चालत असे. कोल्हापूर जिल्ह्याला अश्मयुगीन कालखंडापासूनचा समृद्ध इतिहास आहे. आद्य पुराश्मयुगाचे अवशेष कोल्हापूर जिल्ह्यात वेंगरूळ, मडिलगे इ. ठिकाणी सापडले आहेत यावरून जिल्ह्यात आद्य अश्मयुगापासून मानवाचा वावर-ÃÖ“ÖÖ¸ ÆÖŸÖÖ Æ स्पष्ट होते. मध्याश्मयुग, नवाश्मयुगीन, ताम्रपाषाणयुगीन व महापाषाणयुगीन संस्कृतीची अनेक स्थळे येथे होती. सिंधु संस्कृतीच्या प्रभाव येथील लोकांच्या संस्कृतीवर-धर्मावर आढळून येतो. गगनबावड्यानजीक बोरबेटचे पठार, चक्रेश्वरवाडी या ठिकाणी महापाषाणयुगीन शिलावर्तुळे आढळून आली. महाराष्ट्रातील पहिला आर्य बावरी ब्राह्मण हा आला ×थून पुढे महाराष्ट्रात व कोल्हापूर जिल्ह्यात आर्याचे-आगमन-आक्रमण -ााले. या वेळी अनार्य दस्यू, नाग व आद्य द्रविडांची राज्ये कोल्हापूर क्षेत्र-परिसरात होती. हा द्रविड वंशीय कोलगण आर्यांच्या दक्षिणेतील आक्रमणात पराजित होऊन राक्षस-अनार्य म्हणून संबोधला गेला. हे कोल मातृउपासक होते. या परिसरात कापालिक, शाक्त, कौलमार्गी देवीची उपासना-उग्र साधना करीत असत. करवीर महात्म्य हे येथील स्थल पुराण म्हणजे आर्य-अनार्य यांच्यातील संस्कृती संघर्षाची कहाणी होय. कोलांची अधिष्ठात्री देवी म्हणजेच अंबाबाई होय. जीचे वैदिकीकरण होऊन महालक्ष्मी असे संस्कृत नामाभिधान मिळाले आहे. या कोलांची ¸Ö•Ö-ाानी म्हणजे कोलागिरी अर्थात १९४५-४६ साली एच. डी. सांकलीया व एम. जी. दिक्षित यांनी उत्खलित केलेली ब्रह्मपुरी टेकडी होय. प्राचीन ऐतिहासिक काळात या जिल्ह्यात बौद्ध धर्माचा प्रसार अधिक प्रमाणात -ााला. कुर सामंताचे राज्य या काळात येथे होत. कुर घराण्याची राजवट, त्यांचा बौद्ध धर्माशी असणारा घनिष्ठ संबंध व त्या काळातील रोमशी असणारा व्यापारी संबंध याची माहिती ब्रह्मपुरीच्या उत्खननातून जाणून येते. याशिवाय कोल्हापूरच्या जडण-घडणीत सातवाहन, राष्ट्रकुट, चालुक्य, यादव, बहामनी, आदिलशाही, मराठी सत्ता, महाराणी ताराबाई, छ. राजर्षी शाहू व ब्रिटिशांचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठर»Ö. ”. ¿ÖÖÆ ´ÖÆÖ¸ाजांचा काळ म्हणजे कोल्हापूर जिल्ह्याच्या सर्वांगिण विकासाचा सुवर्णकाळ ठरतो.

'मा' म्हणजे अन्न मोजून देणारी व 'देवता' म्हणजे स्त्री दैवत होय. सजीव विश्वाच्या अवकाशकल्प जीवन व्यवहारात जिच्याकडे जनन, भरण व पोषण ही जबाबदारी निसर्गाने 'स्त्री', 'मादी' व 'पुकेशी' या भाषा व्यवहारातील स्त्रीलिंगी पुनरूत्पादक शक्तीकडे सोपविले तिला 'माता' हे नामाभिधान मानव प्राण्याने दिले. ही अद्भुत शक्ती निसर्गाने स्त्रीलाच दिली म्हणून आदिम मानवी समुहांनी तिला देवता ठरविले. जी शक्ती अर्भकाला जन्म देते तीच शक्ती भूमीतून नवा अंकुर निर्माण करते या निरीक्षणातूनच आदिम मानवी समुहाने भूमी व स्त्रीला वंद्य व एकरूप मानले. स्त्री व भूमी, स्त्री व मानवी जीवनाची ¿ÖÖÂ¾Ö-अशाश्वतता यांच्यातील साधर्म्यातून यातुप्रधान धर्म निर्माण -ााला. म्हणूनच दैवतपूजनाच्या इतिहासात सर्वात प्राचीन प्रथा बनली मातृपूजनाची.

'मातृ' चा अर्थ 'आई' असा असून 'माणसाचे नाते बापाकडून न गणता आईकडून गणण्याची पद्धती' अशा मातृसत्ताक समाजपद्धतीच्या अवशेषाची सूचक दर्शविते. देवता हा शब्द वैदिक आहे. हा शब्द ऋग्वेद, अथर्ववेद, ब्राह्मण्यके, उपनिषद, पुराणे व स्मृती ग्रंथामध्ये वारंवार आलेला आढळतो. 'देवता' शब्द स्त्रीलिंगी आहे.

भारतवर्षाच्या संस्कृतीने मातेला चराचरात, दसदिशात, पंचमहाभूतात, पशू-पक्षी व वनस्पतीत सुद्धा पÖÖ×Æ»Ö †ÖÆ, कारण 'ममत्त्व' हा मनोभाव स्त्री/मादीचाच असतो असे नाही तर तो जीव संगोपन-रक्षणाची वात्सल्याची जन्मजात अभिवृत्ती वा प्रेरणा आहे, तो नर ही असु शकतो. या व्यतिरिक्त सप्तमातृका, भूमाता, गोमाता, नदीमाता, वनस्पती (तुळस आदि) माता इ. अनेक प्रकार-स्वभावाच्या व स्वरूपात मातृकाची पूजा होते.

मातृ ही जैविक प्रक्रिया निश्चितच निसर्गमूलक जनन-भरणाची असली तरी तिला देवता बनवणे ही मनोकल्पना आहे. त्यातील मातेचे अस्तित्त्व भौतिक आहे तर तिच्यावर केलेला अभौतिक संस्कार म्हणजे 'मातृदेवता' होय. साधारणपणे आदिम ×¾Ö“ÖÖ¸|-विकाराप्रमाणे जिच्या ठिकाणी दिव्य तेज वा सामर्थ्य असते, जी दिव्य शक्ती अदृश्यरुपाने सर्वत्र संचार करते ती देवता होय. जिची पूजा केली वा तिला बली अर्पण केला तर ती भक्तांच्या मनोकामना पूर्ण करते, तिला त्या मानवाने देवता बनवले.

मानव प्राण्याच्या उत्क्रांतीत होमो सॅपियन-सॅपियन या विचारशील आधुनिक मानवाने, स्त्रीयांमध्ये जन्म देण्याची शक्ती (क्षमता) पाहिली असावी. पुढील काळातील टोळी करून राहणाऱ्या मानवाने स्त्रीयांच्या मातृत्त्व शक्तीला गœ¢¾Ö ²ÖÆाल केले. टोळीतील मुलांचे संगोपन व रक्षण ही नैसर्गिक जबाबदारी टोळयांचे? स्थलांतर व विघटन या प्रक्रियेत टोळीतून कुलांची निर्मिती -ााली. या कुलांच्या कुलमुख्यामध्ये व मातृसत्ताक समाजव्यवस्थेच्या परंपरेत मातृदेवतांचे मूळ लपलेले आहे. देवत्त्वांची ही कल्पना नसून मातृसत्ताक समाज पद्धतीतील स्त्रीयांच्या मातृत्त्वाचे जीवो-भौतिक वास्तव आहे. तिचे स्थलांतरण कुलमुख्याकडून देवत्त्वाकडे –ÖÖ»Ö.

¯Öाचीन गणसमाज हा स्त्री सत्ताक असून त्यातच मातृदेवतांच्या उदयाचे सुद्धा मूळ आहे. प्रत्येक गणाची एक ¸ÖÂ™ß¤¾Öß असे, सिंधू संस्कृतीही स्त्रीसत्ताक होती. स्त्रीजन हे कृषक असल्याने मातृदेवता प्रधान होते. कृषीविधिचा स्त्रीसत्ताकतेत स्त्रीयांशी घनिष्ठ संबंध दिसून येतो. स्त्रीसत्ताक कुलाचा शेतीशी व तिच्या जादूच्या तंत्राशी (माया विधीशी) अविभाज्य संबंध होता.

स्त्री हीच कुलाची मुख्या होती. पर्यायाने शेतीची. ती कुलाची पुरोहिता या नात्याने कुल जमिनीची सुपीकता व उत्पादकता संवर्धित करण्यासाठी कृषि-मायेचे विधी करी. देवीप्रसाद चटोपाध्याय यांच्या मताप्रमाणे, *"भूमातेची, निसर्गाची, उत्पादनक्षमता मानवी प्रजोत्पादन क्रियेच्या नकलेतून कार्यान्वित करणे वा वाढवणे या तत्त्वावर कृषि-माया आधारलेली आहे व वरती निर्देषित केलेल्या गणांच्या गणमाता या आजन्मकुमारी असत. आपल्या गणसदस्यांशी लैंगिक संबंधाŸÖ त्या अनियंत्रित असत. त्या गणाच्या वैभावाचे कारण समजल्या जात. त्या जमिनीचे पीक आपल्या कुलसदस्यात सारख्या प्रमाणात वाटून देत."*

'कृषिमाया विधी' हा स्त्रीसत्ताकतेत स्त्रीयांना मुक्त अनियंत्रित लैंगिक कामाचाराची परवानगी वा हक्क बहाल करीत असे आणि त्यातच जमिनीच्या सुपिकतेची हमी असे. म्हणून भरघोस पीक येण्यासाठी गणाचे सर्व स्त्रीपुरुष ठराविक दिवशी स्वैर संभोग करीत असत. मातृदेवतेची कल्पना चिरतरूणी म्हणून केली गेली आहे. स्त्रीचा रजोधर्म वा ऋतुदर्शन भूमीशी (भूमाता)

साधर्म्य साधतो. या मानवाच्या हजारो वर्षाच्या निरीक्षणातून कृषीचा वार्षिक हंगाम प्रसवल्यावर भूमातेच्या शुद्धीकरणाचा उत्ÃÖ¾Ö सर्वच संस्कृतीप्रांतात केला जाऊ लागला. मातृदेवता ही मुळात दैवीकरण ‑ालेली गणमाताच होती. जिचे पुढे वैदिकीकरण –ÖÖ»Ö.

गणमाता वा कुलमाता याच मातृदेवता या सिद्धांतास पुष्टी देणारा पुरावा पाश्चात्य इतिहासकार थॉमसन यांच्याकडूनही मिळतो. गणमातेच्या या आद्य साम्यवादी शासन प्रणालीतूनच राजपदाची उत्पत्ती ‑ाली असावी. कुलपाकुलाचे, जनपदकल्याणी/जनी ‑ातीचे व गणिका गणाचे शासन चालवित असत. जेव्हा स्त्रीराज्यात स्त्रीया जमीन व उत्पादनाचे वाटप करीत तेव्हा ती राट वा राष्ट्री होती तेव्हा तिला 'देवी', 'अंबा' किंवा 'मा' संबोधले जाई. या स्त्रीराज्यात विवाह, वंशक्रम व वारसा Ã¡ÖßˉÖ¸ÖˉÖ¸ागत होता. म्हणजे मातृसत्ताक समाजव्यवस्था स्त्रीराज्यात होती. कुलातील व गणातील उत्पादन साधनांवर तिचा हक्क असल्याने ती निव्वळ प्रजोत्पादन व संगोपनच करीत नव्हती तर नव्या कुलाची वा गणाची स्थापना सुद्धा करीत असे. म्हणून ती संस्थापिका, मार्गदर्शिका, पुरोहिता व महामाता होती. तंत्राद्वारे वा मायेने (magic) स्त्रीया आपल्या आवाक्याबाहेरील उत्पादन साध्य करण्याचा प्रयत्न करीत. ही माया गणमातेकडे असण्यासाठी तिच्याकडे सौंदर्य, नृत्य, गान व वादन आदि गुण महत्त्वपूर्ण होत. भारतीय मातृदेवता या सर्व गुणांनी संपन्न होत्या. मातृदेवता ही गणमातेचे मृत्यूत्तर दैवीकरण होते. निF©$¢Öß ÆÖß ÃÖ¨Ö ØÃÖ¬Ö Ãांस्कृतीच्या पहिल्या ‑ात स्त्रीसत्तेची देवी (मातृदेवता) होती. निF©$त्ती ही निघुण्टानुसार ती भूमातेची पहिली प्रतिनीधी होती. सौंदर्य गुणांवर राष्ट्रीची निवड केली जात असल्याने ती सौंदर्याच्या जोरावर माया करते म्हणून सौंदर्य हा दैवी गुण ठरला. सौंदर्य व यौवन यांचा अतुट संबंध होता. म्हणून मातृदेवतांना कुमारी म्हणजे चिरयौवना म्हणत.

भूमी आणि स्त्री यांच्यातील उत्पादनभरण-पोषणाचे साधर्म्य आदिम मानवाने पाहिले होते. भूमी व स्त्रीच्या साहचर्यातूनच मानवी जीवनाची शाश्वती अन्न उत्पादनाद्वारे (Food Production) मिळते असा विश्वास आद्य समाजा»ÖÖ होता. मातृवंशक समाजच मातृदेवता प्रधान असतो.

´Öातृसत्ताकतेच्या व स्त्रीसत्ताक काळाचा प्रारंभ प्रागैतिहासिक काळ होता. या काळातील मानवाच्या अन्नधान्याच्या उत्पन्नाचे एकमेव साधन म्हणजे भूमी (पृथ्वी) हीच होती. भूमीतील नैसर्गिक अन्नाच्याच मिळकतीद्वारे मानवी जीवन तग धरून होते. या नैसर्गिक अन्नाचा संग्रह करण्याची जबाबदारी स्त्रीकडेच होती. नवाश्मयुगात शेतीचा शोध स्त्रीने लावून अन्नसंग्रह वाढवून शाश्वत अशा शेती उत्पादन साधनावर नैसर्गिक जबाबदारीने आलेला हक्क प्रस्थापित केला. तिच्यावर निसर्गाने सोपविलेली दुसरी जबाबदारीही उत्पादन सहसंबंधाने प्रजोत्पादन होती. यासाठी स्थिर जीवन गरजेचे होते. शेतीमुळे या काळात स्त्रीची भटकी †¾ÖÃ£ÖÖ ÃÖंपून ती स्थिर जीवन जगू लागली.

या स्थिरत्त्वामुळे घर, मडकी, फावडे (Hoe), टोपली, कपडे व चित्रकला आदि अनेक कलांचा तिने शोध लावून उत्पादनाची साधने व उत्पादनाची तंत्रे यावर आपली मालकी निर्माण केली. अर्थात स्थिरत्त्व हेच स्त्रीसत्तेचे कारण होते. समूह जीवन जगणाऱ्या मानवामध्ये अजूनही नातेसंबंध (kinship) अविकसीत होते. प्रजोत्पादन-संगोपनासाठीही स्थीरत्त्व आवश्यक †ÃÖŸÖ. †£ÖÖŸÖ ´ÖÖŸÖ¢Ö¾ÖÆÖß ÃÖ£Öß¸¡Ö¢Ö¾Ö देते. अविकसीत नातेसंबंधामुळे अपत्याचे जनकत्त्व कोणत्याही एका पुरुषाकडे न राहता जनकत्त्व मातेकडेच राहू लागले. यातूनच मातृवंशकता विकसित –ÖÖ»Öß.

मातृवंशक स्थिर जीवनाआधी आद्य भटका मानव पुरुषवंशक असावा. कारण असे संभवते की मृगया अवस्थेतील मानवही जंगली प्राण्यांप्रमाणे अनेक माद्याचे एकटा नर संरक्षण-लैंगिकादी नियंत्रण करीत असे. स्थिरत्त्वामुळे हे नियंत्रण संपुष्टात आले. निसर्गभावात नरांपेक्षा मादींच्या जन्माचे प्रमाण अधिक आढळते.

ब्रिफॉनेही दि मदर्स या ग्रंथात म्हटले आहे, *"शेतीची कला स्त्रियांच्याच हस्ते विकसीत -ााली. जगभराच्या आदिवासींच्या कथेत याचे स्मरण केले जाते. यातून मातृसत्ताक समाज उदयास आला. जेथे आजही मातृसत्ताक समाज आहे तेथील संस्कृती विकासाच्या चरणावर आहे."* भारतामध्ये शेतात जेथे नांगराचा उपयोग सर्वात शेवटी केला गेला तिथे आजही मातृसत्ता व्यवस्था टिकून आहे.

भारतातच मातृअधिकार व मातृपुजनाचे अवशेष आजही जिवंत आहेत याचे कारण एरनफेल्स मातृसत्तेचे भौतिक आधार आजही अस्तित्त्वात असण्यात आहे असे देतो. मातृसत्ताकतेचे हे भौतिक आधार कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था, टोटेमवाद, कृषीमाया-यातुविधी, तंत्रसंप्रदायातील भौतिकवाद, स्त्रीयांनी जपलेली व्रतवैकल्ये, स्त्रीप्रधान सण-यात्रा, उत्सवात व नातेसंबंधात दिसून येतात.

प्राथमिक अवस्थेत कृषी व्यवसाय स्त्रीनेच केल्यामुळे कृषीप्रधान मातृसत्ताक पद्धती रूढ होऊन मातृदेवता उदयास आल्या. म्हणजेच समाजातील आर्थिक संबंधावरच स्त्री व पुरुषांचा सामाजिक दर्जा व देवतांचाही दर्जा अवलंबून असतो. 'यÖ-Ö' ही यातुकल्पना - विधी करणाऱ्या, उत्तरध्रुव वा मध्य आशियातून भारतात आलेल्या आर्यांची संस्कृती पशुपालक, पुरुषप्रधान, पुरुषदेवतापूजक व राजेशाही प्रधान होती. भारतातील स्त्री वा मातृसत्ताक, कृषीप्रधान, निसर्गपूजक, मातृदेवता पूजक व लोकायतिक असुरांची संस्कृती गणराज्यात्मक होती. या दोन्ही संस्कृती भिन्न प्रकारच्या होत्या आर्यांनी भारतात आल्यावर या संस्कृतीला 'असुर' संस्कृती, 'लोकायतिक', 'नास्तिक', 'तांत्रिक', 'देहवादी', 'भौतिकवादी', 'चार्वाक', 'इहलोकवादी', 'तर्कवि-ाान अन्वि-ाान अन्विक्षक', 'कामप्रधान' इ. नावांनी संबोधले.

लोकायतिकांना म्हणजेच देवी उपासकांना त्यांनी 'बार्हस्पत्यमत्' पुढे 'सांख्यदर्शनवादी', 'कापालिक' इ. नावाने संबोधले. आजही सहजवैष्णव पंथाच्या रूपाने लोकायतिक तत्त्व-ाान जिवंत आहे. पुढे आर्यांनी तंत्रसाधनेला आपल्या कर्मकांडात सामावून घेतले. मातृदेवता या टोटेमवादी कुल वा गणाच्या आश्रयदाती समजल्या जातात. मातृदेवतांच्या नावावरून सुद्धा कुळांची नावे ठेवण्याची परंपरा दिसून येते. उदा. पक्षी, मोर वरून मोरे आडनाव, भवानी वरून भोसले, खामजाई वरून खामकर ‡. ŸÖÃÖ“Ö ´Ö»ÖÖ-मुलींची नावे मातृदेवतेवरून ठेवली जातात.

नवाश्मयुगात शेतीचा शोध स्त्रीयांनी लावल्यानंतर पुरुषांचे महत्त्व कमी होऊन स्त्रीसत्ताकता दृढ -ााली. पुरुष शिकार, ´ÖÖÃÖ´ÖÖ¸üß ¾Ö ÃÖÓरक्षण तर स्त्रीया शेती व प्रजोत्पादन अशी नैसर्गिकरित्या येणारी श्रमविभागणी –ÖÖ»Öß.

शेती हे स्त्रीचे क्षेत्र मानले जाऊ लागले. स्त्रीयांकडील प्रजनन व भूमीची उत्पादन क्षमता यातील साधर्म्य आदिमानवाने ¯ÖÖ×Æü»Öê. **'A Frutful women makes plants fruitful'** हे तत्त्व त्यांच्या मनोभावनेत रूजले होते. पुरुषांकडून होणारे

अन्नउत्पादन कष्टप्रद व अनिश्चित होते तर स्त्रीयांचे कृषीकर्म कमी कष्टप्रद व शाश्वत अन्नउत्पादन देणारे ¯Ö¸ü तु दिर्घकाळ चालत होते. त्यामुळे कृषीकर्मात यातुविधी (जादूटोणा) या आद्य वि-ानाचा उदय -ाला. फ्रेजर यास 'Psydo-Science' असे म्हणतो.

अधिक शेती उत्पादनासाठी स्वैर यौन संबंध उपयुक्त ठरतो असा विश्वासही या काळात कसा होता. याची माहिती आपण घेतलीच आहे. शेतीच्या अधिक उत्पादनासाठी नृत्यगान, जादूटोणा कृषीयातु, व्रते, स्वैर संभोग, गणमातेला (मातृदेवीला) आवाहन, बळी देणे (भेट देणे), नैसर्गिक शक्तींना वश करण्यासाठी मंत्र म्हणणे व कुलचिन्हांना अनुकूल करून घेणे इ. प्रक्रियेतून स्त्रीप्रधान भौतिक तंत्रसाधनेचा उदय -ÖÖ»ÖÖ.

जगभर याच समान तत्त्वाने कृषीउत्पादनाच्या स्त्रीयांकडे आलेल्या श्रमविभागणीच्या द्वारे निर्माण -ÖÖ»Ö»Öß मातृसत्ताकता, स्त्रीसत्ताकता, यातुविद्या वा कृषी माया, भौतिक तंत्रसाधना व धर्मपूर्व लोकसंस्कृतीचा उग´Ö -ाला. प्राथमिक अवस्थेतील कृषीजीवी समाजाला भूमी व स्त्री यांच्यातील निर्मिती क्षमता असणाऱ्या सर्जनशक्तीविषयी कमालीचे कुतूहल व आकर्षण वाटप राहिले. भूमी व स्त्री यांच्यातील निर्मिती क्षमता असणाऱ्या सर्जनशक्तीविषयी कमालीचे कुतूहल व आकर्षण ¾ÖÖ™üÖ ¸üÖ×Æü»Ö. ³Ö´Öß ¾Ö Ã¡Öß ×¾ाश्वनिर्मितीचे, सृजनाचे केंद्र आहे. 'मातृत्त्व' ह्या जैविक प्रक्रियेचे अलौकीक सामर्थ्य दोघींच्याही ठिकाणी आहे ही विलक्षण यातुशक्ती आहे अशी त्यांची श्रद्धा होती. या श्रद्धेतूनच कृषीविषयक यातुविधीत ´ÖÖÖ»ÖÖ ´ÖÆत्त्वपूर्ण स्थान राहिले.

सुफलन विधीतील यातुश्रद्धा, विधी, सामूहीक कृतिशीलता (लैंगिक स्वैराचार), सामूहीक नृत्यगान आणि मंत्र गीते यांच्यात कालौघात बदल होऊन त्यांचे रुपांतर व्रते, उत्सव व सण यात -ाले. त्यातील स्त्रीप्रधानता मात्र कायम राहिली. गौरी, गणपती, लक्ष्म्या, हरतालिका, नवरात्र, घटस्थापना, भोंडला, हादगा, भुलाबाई, भराडीगौर आदि कुमारिकांची व्रते, खेळोत्सव, शाकंभरी नवरात्र, चंपाषष्ठी आदि व्रते आरचली जाऊ लागली. या व्रतांचा वैदिक धर्म संस्कृतीशी काहीही संबंध नाही. हे सर्व विधी, उत्सव वनस्पती सृष्टीच्या सुफलीकरणाचे आहेत.

व्रते ही वेदपूर्व कालीन असून बहुतेक व्रते स्त्रीयाच आचरतात. या व्रतांचा उगम य-ाप्रधान वेदात आढळत नाही. व्रते ही कृषीमायेचेच एक अंग होय. हे व्रतविधी व त्याचे पौराहित्य स्त्रीयांकडेच होते. मातृदेवतांची उपासना मानवी विकासाच्या अगदी प्रागैतिहासिक काळापासून जगाच्या विविध भूभागावर सुरु असल्याचे पुरातत्त्वाच्या आधारे स्पष्ट -ÖÖ»Ö †ÖÆü.

मातृदेवतांचा उगम मातृसत्ताक समाज, कृषीयातु विधी, तंत्रसाधना इ. संदर्भातील जेम्स फ्रेजर, ब्रिफा, एरनफे»ÃÖ, देवीप्रसाद चटोपाध्याय, कॉ. शरद पाटील, सिंग्मड फ्रॉईड, थॉमसन, डी. डी. कोसंबी, वि. का. राजवाडे, सं. रा. गाडगिळ व श्रीपाद अमृत डांगे यांचे विचार व सिद्धांत महत्त्वपूर्ण ठरतात. भटके पशुपालक हे पुरुषसत्ताक व पुरुषदैवत प्रधान असतात. अन्न संकलक हे निसर्गपूजक व निसर्ग दैवत प्रधान असतात. मासेमारी करणारे जलपूजक असतात. तर शेती करणारे स्त्रीसत्ताक-मातृसत्ताक व मातृदैवत प्रधान †ÃÖŸÖÖŸÖ.

भारतात मातृदेवतांची उपासना युरोप, अफ्रिका व पश्चिम आशियाच्या मानाने फारच उशिरा सुरु -ाल्याचे पुरातत्त्वीय अवशेषावरून आढळून येते. मातृदेवतांची उपासना किंवा मातृदेवता पंथ (Mother Worship Cult) पश्चिम आशियातून

भारतीय उपखंडात आला. भारतात मातृदेवतांची सर्वात प्राचीन मूर्ती उत्तरप्रदेशात अलाहाबाद जवळील उत्खननात सापडली. ही मातृका भारतातील आद्य मातृका होय. तिचा काळ इ. स. पू. २३००० ते २०००० असा कार्बन कालमापनाच्या आधारे ठरविला ग़Ö»ÖÖ †ÖÆê.

भारतात देवी उपासना वा शाक्त संप्रदाय आशियातूनच आला. मातृसत्ताकतेतूनच मातृदेवतांचा उगम होतो या गृहीतकाला पश्चिम आशियातील संस्कृत्या आधार ठरतात. मेसापोटेमिया, प्राचीन सिरिया, बबिलोनिया, ग्रीक, असेरियन, सुमेरियन संस्कृत्या या मातृसत्ताक संस्कृत्या होत्या. मातृदेवतांची उपासना हा संप्रदाय इजिप्त, सिरिया व मेसापोटेमिया या मध्य आशियातील संस्कृत्यांमधून भारतात आला असावा. मातृदेवतांची उपासना भूमध्यसागराच्या पूर्वेकडील संस्कृत्यामधून एस्त्रायल, सिरिया, तुर्कस्तान, एशिया मायनर, मेसापोटेमिया, असेरियन, अकेमेडियन, बॅबिलोनियन संस्कृतीमधून प्रवास करीत मेहेरगढ संस्कृतीत येऊन पोहोचली. तेथून ती सिंधु संस्कृतीत व प्राचीन भारतात प्रवास करीत येऊन पोहा“Ö»ÖßÖ.

कृषीप्रधान, मातृसत्ताक वा नदीमातृक सिंधु सभ्यतेत भूमाता व गणमातांची पूजा मातृदेवतेच्या स्वरूपात केली जात होती. सिंधुजनांची भूमाता, राष्ट्रीदेवी वा गणमाता म्हणजे 'निF©$त्ती' ही होय. बौद्ध व जैन धर्माने वैदिक धर्माविरूद्ध बंड करून सत्य, अहिंसा, सदाचार, समताधिष्ठीत धर्माची स्थापना केली. त्यांनी वैदिक कर्मकांड, चातुर्वर्ण्य, य-याग व पशुबळीला विरोध केला. आर्य-वैदिक-ब्राह्मणी धर्मव्यवस्थेला नाकारताना सिंधू धर्म वा लोकधर्मातील यातुविधी, कर्मकांड व मूर्तीपूजा वा प्रतिकपूजेला नाकारले. वर्धमान महावीर, गौतम बुद्ध यांनी महाजनपद काळात मोठी धार्मिक क्रांती केली. त्यांनी ज्या वेदांना नाकारले ते वेद ग्रंथ आशिया मायनर येथून आलेल्या आर्यांनी मुखोद्गत बनविले होते. भारतीय उपखंडात ते प्रथमतः स्वात खोऱ्यात (गांधार-अफगाणिस्तान) येथे आले असावेत असे त्यांच्या वेदांवरून व स्वात खोऱ्यात सापडलेल्या पुरातत्त्वीय अवशेषांवरून वाटते. तेथून त्यांनी टोळयांना सिंधू संस्कृतीत प्रवेश केला. तेथून पुढे अनार्य देवतांचे वा लोकधर्मातील मातृदेवतांचे मोठ्या प्रमाणात आर्यिकरण वा वैदिकीकरण वा ब्राह्मणीकरण सुरु –ÖÖ»Ö.

अनार्यांना जिंकून घेतल्यानंतर त्यांनी अनार्यांच्याप्रमाणे अनार्य देवतांनासुद्धा आर्य देवांचे दास बनविले. त्यांना तुच्छ लेखून त्यांच्या देवतांना रोगराईची देवता, मृत्युची, पापाची व वाईट प्रवृत्तीची देवता बनविले. परंतु अनार्यांनी आपल्या देवतांचे पूजन लोकधर्माच्या (आदिम स्वरूपात) सुरुच ठेवले. अनेक अनार्य देवतांना तंत्रोपासनेमुळे किंवा कामाचार लतासाधनेमुळे आर्यांनी जवळ केले. आर्य-अनार्य दे¾ÖÝÖÖ“ÖÖ ÃÖ¸ü×´ÖÃÖÖô -गाली. निF©$त्तीसारख्या गणमातांना देवत्त्व बहाल केले. पुराणवाङःमयात अनार्यांना जिंकून घेण्यासाठी इंद्र-विष्णू-¿ÖË-ब्रह्मा यांनी घेतलेले विविध देवांचे व देवतांचे अवतार यांच्या कथा रचल्या गेल्या. अनार्य राजांचा पराभव करण्यासाठी विष्णूने घेतलेले 'नऊ अवतार' ही कल्पना स्विकारली गेलÖß ŸÖ¸ü ¤êüÂ™ü राक्षसांचा संहार करण्यासाठी देवीने किंवा शंकराची पत्नी पार्वतीने घेतलेले काली, दुर्गा, चामुंडी आदि अवतार ही कल्पना पद्पुराण, मार्कंडेय पुराण, शिवपुराण आदि अनेक पुराण ग्रंथात आर्य ऋषी मुनींनी रचल्या. मुळातच विष्णुच्या अवताराची कल्पना हि सप्तमातृका वा नवदुर्गातून घेतली गेली.

कृषीप्रधान अनार्यांच्या मातृसत्ताक गणमाता वा राष्ट्रीदेवी वा कुलमातांना सुद्धा शिवाच्या पार्वतीचे वा विष्णूच्या लक्ष्मीचे विविध अवतार मानून त्यांचे लाभदायक अर्थलक्षी पौराहित्य आर्यांनी आपल्या ताब्यात घेण्यास या काळात सुरुवात केली. अनेक मातृदेवतांना रोगराईची देवता, पापाची मुख असणारी देवता, क्षुद्रदेवता, जलदेवता, कृषी (क्षुद्रकर्माची) देवता, ब्रालग्रह देवता इ. प्रकारे हिनत्त्व बहाल केले.

रत्नहविषी विधीतून स्त्रीयांचे व अनार्यांचे स्थान नाकारले जावून त्यांना शुद्रत्त्व आले. अनार्य गणांना व्रात्य सÖ²ÖÖ¬Öü»Öê गेले. पुढे राजपद व पुरोहित पदावर ब्राह्मण वर्णाचा हक्क येऊन सर्व जमीन राजाच्या मालकीची मानली गेल्याने मातृसत्ता उध्वस्त ¬ााली. सतीप्रथा, बालविवाह, जरठकुमारी विवाह, स्त्रीयांना वेदांचा व मुंजीचा अधिकार नाकारून याद्वारे मातृसत्तेला नामोहरम केले गेले. मातृसत्तेचा लोप ¬ााल्याने मातृवंशकतेचा लोप ¬ााला. गणमाता परंपरा संपून मातृदेवतांचा पंथ मागे पडला परंतु संपला नाही. वेदवाङ्मयात पुढे मातृदेवतांना आर्य देवतांचे सहाय्यक बनविण्यात आले. मातृसत्ताक पद्धती असणाऱ्यांना ¾Ö¿Ö करण्यासाठी त्यांची मातृदेवता एखाद्या आर्य देवाची पत्नी बनविले. या देवी-देवांच्या विवाहामुळे सांस्कृतिक एकीकरण ¬ÖÖ»Ö ¯Ö¸üÖ सामाजिक एकीकरण ¬ााले नाही.

मातृदेवतांची पूजा अनेक स्वरूपात केली गेली वा जात आहे. त्यामध्ये लज्जागौरी, गर्भधारणायुक्त मुर्त्या, सप्तमातृका, तडागप्रतिमा, योगिनी व प्रतिक पूजा इ. समावेश होतो. भारतात, विशेषकरून दक्षिण भारतात पुजली जाणारी लज्जागौरी ही ´ÖÔची 'बौबो' (Baubo) नावाची विदेशी देवता इजिप्तमधून रोमन संपर्काच्या काळात, ख्रिस्तोत्तर पहिल्या एक-दोन शतकात ³ÖÖ¸üÖÖŸÖ †Ö»Öß.

शेंदूर, कुंकू किंवा गुलाल हा रजस्त्रावातील रक्ताचे प्रतिक मानले जाते. रजस्त्रावातील रक्त हे अपत्यनिर्मितीसाठी अतिशय आवश्यक आहे. याची शास्त्रीय जाणीव अधिक भौतिक व चिकीत्सक बनत चाललेल्या समाजाला उमगून †Ö»Öê. भूमीच्या सुफलनासाठी सुद्धा रक्त देणे किंवा बळी देणे अत्यंत आवश्यक असते अशी धारणा या काळातील समाजाची बनत गेली. यातूनच मातृदेवतांना शेंदूर लावण्याची किंवा बळी देण्याची प्रथा रूढ ¬ÖÖ»Öß.

मानवी विचार-विकार प्रक्रियेनुसार मातृदेवतांना चित्र-×¾Ö×“Ö¡Ö Ã¾Öºþप प्राप्त होत गेले. वृक्ष देवता, जलदेवता, व्रतदेवता, ग्रामदेवता, कुलदेवता, नाणकमुद्रादेवता, शिल्पदेवता, संघदेवता, युग्मदेवता, परिवार देवता, अंतरिक्ष देवता, पाताळ देवता, धान्य देवता, रोगराईच्या देवता, वनदेवता, युद्धदेवता, मृत्युदेवता, भूदेवता, प्रेमदेवता, बालघातिनीदेवता, प्रजनन देवता, अक्षर-×¾Öªê देवता, मंगल देवता, नदी देवता, वाक् (वाचा) देवता, उषा देवता, रात्री देवता, योग देवता, कुडलिनी देवता, ऋतू देवता अशा हजारो स्वरूपात मातृदेवतांचे पूजन-भजन होत गेले असले तरी मातृत्त्वाची फलोत्पादनशक्ती हा आदिबंध, स्थायीभाव सर्वांच एकत्र राहिला आहे.

भारतीय संस्कृतीतीलच कोल्हापूरी संस्कृती ही आज एक उपसंस्कृती बनून आहे. ग्रामीण लोकदेवता, मातृदेवतांची विशेष छाप येथील लोकांच्यावर असून लोकसंस्कृतीचे ते आधारभूत घटक आहेत. प्राचीन मध्ययुगीन कÖÔÖ¯ÖÖÃ़ून तंत्रोपासनेचे कोल्हापूर हे विशेष केंद्र आहे. मातृदेवता व त्यांचे पूजन विविध नावाने व विविध पद्धतीने बदलत गेल्याचे दिसते. उदा. असेरियन

लोकांची मातृदेवता इश्तार हिला ग्रीकांनी ॲफ्रोडायटी या नावाने स्वीकारले तर फोनेशियन लोकांची ती अस्तार्ते मातृदेवता बनली. तिच पुढे सिंधु जनांची निF©$त्ती बनली. मानवी भावविश्वाने आपल्या बरोबर मातृदेवतांचेही स्थलांतर या संमिलीकरण केल्याचे दिसते. सिंधु जनांच्या व संमिश्र माळवा संस्कृतीचा प्रभाव दक्षिण महाराष्ट्र व कोल्हापूरवरती होत. कोल्हापूर जिल्ह्यातील मातृदेवता पूजनाची परंपरा सिंधु संस्कृतीतून व्हाया सावळदा व माळवा संस्कृतीतून कोल्हापूर जिल्ह्यात आल्याचे स्पष्ट होते.

येथील समाजाने पुरुषसत्ताक जीवन व्यवस्था स्विकारूनही भूमीशी निगडीत लोकाचारातून, नातेसंबंधातून, विधीतून, व्रतातून, सण-ˆŸÃÖ¾Ö-यात्रेतून व कुलाचारातून स्त्रीचे, कुमारिकेचे महत्त्व टिकवून ठेवून मातृसत्ताकता जोपासलेली आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यात कृषी संस्कृती असल्याने तेथे मातृसत्ताकतेतून मातृदेवतांचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात आहे. तालुकानिहाय मÖŸÖ¤ü¾ÖŸÖÖ“ÖÖ •ÖÖ प्रबंधामध्ये यादी दिली आहे त्याच्याही कितीतरी पट अधिक मातृदेवतांची संख्या या जिल्ह्यात आहे. क्षेत्रसंशोधन केलेल्या बारा तालुक्यातील मातृदेवतांच्या मुलस्वरूपाचा शोध घेताना त्यांची भारतीय पौराणिकता, लोकगाथा तपासून व त्यांचा थेट संबंध पश्चिम आशियातील प्राचीन संस्कृत्यामध्ये असल्याचे स्पष्ट अनुमान निघते. सुमेरियन इनान्ना वा अक्केडियन इश्तार वा सिंधु संस्कृतीची निF©$त्ती म्हणजेच भारतीय दुर्गा होय. उत्तूर गावकरी तीची उपासना जोमकाई देवीच्या नामस्वरूपात करतात. हेच मुलस्वरूप सोनाळी गावची इंजुबाई देवी व निष्णप गावच्या लक्ष्मीच्या बाबतीत शोधता येते. निष्णपची गाय-¾ÖÖ‘ाची कथा जैनधर्माचे अहिंसेचे तत्त्व सांगत असली तरी तेथे कोंबड्या-बकऱ्यांना बळी देण्याची मोठी प्रथा आहे. टिक्केवाडी येथे गुळकाढण्याची प्रथा म्हणजे गाव बांधणीची प्रथा होय. रोगराईचा गावात शिरकाव होऊ नये यासाठी नागरिकांनी गावाबाहेर जाऊन राहणे हे वि-ानाच्या कसोटीवर बसणारे नाही. मिणचे खुर्दच्या मंदिरातून घट पळवून नेणे हि एक मोठी अंधश्रद्धा होय. ²ÖÖ¸ü²Ö™ü“ÖÖ ´ÖÖ¸ü•ÖÖ‡Ô ¤ü¾ÖÖ ×Æü बौद्ध तांत्रिकांची देवता असून त्रिपिटकातील ती '´Ö›ü¾Ö ¤ü¾ÖÖ' होय. तेथील विशाल बौद्ध सभागृहातील मोरजाई देवी विद्यादेवता मंजुश्रीची पत्नी सरस्वती असावी किंवा मातंगी देवी असावी मोरजाई देवीचे ¯ÖŠार म्हणजे एक सती क्षेत्र होय. जेथे स्त्रीयांना सती जावे लागत असे.

वास्तविकत: तिचे मूळ सुमेरियन व मध्यपूर्वेतील प्राचीन संस्कृतीमध्ये सुद्धा असावे असा निष्कर्ष आपणास काढता येतो. मातृसत्ताक कृषी वा जलसंस्कृतीमध्ये जलदेवता स्वरूपात सप्तमातृका म्हणजेच साती आसरा पूजन जगभरातील अनेक प्राचीन संस्कृत्यांमध्ये केले जात होते. जल हे मातेप्रमाणे जीवनदायीनी असून पृथ्वीवरील जीवसृष्टीस तेच कारणीभूत असते, ही ×¾Ö-ानवादी धारणा प्राचीन काळापासून अनेक संस्कृत्यांमध्ये आढळख्यान प्राप्त करून होती. निसर्गातील '†Ö¯Ö' या तत्त्वाला प्रचंड शक्ती मानून त्याला इतर तत्त्वशक्तीच्या मिलनातून ही चराचर सजीवसृष्टी निर्माण -ाली अशा आशयाची भौतिकवादी, तंत्रवादी, सांख्यावादी, द्वैतवादी व जडवादी तत्तव-ानांची निर्मिती होत गेली. त्या-त्या मतप्रवाहाच्या तत्त्वदर्शनाला वि-ानवादाची पुढे चढविण्यात आली.

•Ö»Öमातृक वा नदी मातृक संस्कृतीमध्ये जलदेवतांचे महत्त्व वैशिष्टपूर्ण राहते. विभिन्न प्रदेशातील भिन्न संस्कृत्यांमध्ये त्यांचे स्थान कुमारिका, माता, अप्सरा, जलकन्या, रोगराईच्या देवता, सुफलनाच्या देवता, बालग्रह व रक्षक देवता अशा प्रकारचे राहिले आहे. सात संख्येने त्या समुह करून राहत असल्या तरी मानवी स्थलांतर व वसाहतीकरणाच्या प्रक्रियेत विविध मानवी

गटाच्या प्रदेशात त्यांचे विभक्तीकरण सुद्धा -ÖÖलेले आहे. परंतु यात्रा-उत्सव व कुळाचारातून लोकसंस्कृत्यांनी त्यांचे मुळ स्वरूप टिकवून ठेवलेले आहे. कोदाळी व त्याच्या पंचक्रोशीतील माऊल्या याचे प्रतिनिधिक स्वरूप होय. या माऊल्याचे मुळ व स्वरूप आपणास पश्चिम आशियातील प्राचीन संस्कृत्या मध्ये पुरातत्त्वीय अवशेषांच्या आधारावरून असल्याचे समजते. तेथून त्या सिंधू संस्कृतीद्वारे इथपर्यंत पोहचल्या. चंदगड या गावचा व तालुक्याचा माही उत्सव जिल्ह्यात अतिशय लोकप्रिय व ख्याती पावून आहे.

कुंभार वाड्यातील अतिशय लहान एक देवळीतील लक्ष्मीचा उत्सव मोठ्या प्रमाणात केला जातो याचा मोठा अचंबा न वाटावा, कारण लक्ष्मी पूजनाची दंतकथा तिची ऐतिहासिकता व जिल्हाभर लक्ष्मीचा केला जाणारा उत्सव ध्यानात घेता लक्ष्मीची पूर्व पिठीका मोठी आहे. सातेरीच्या मूलस्वरूपाचा शोध घेता ती जलदेवता सप्तमातृकांमध्ये तिचे मूळ दिसून येते. सातेरी या देवीनामातच सप्तमातृकांचा बोध होतो. शिवाय माघ महिन्यात होणाऱ्या सप्ताहाला ताम्रपर्णी नदीतून सवाद्य मिरवणूकीने जलकुंभ आणून सात दिवस जलकुंभाची येथे केली जाणारी पूजा सातेरीचे मूलस्वरूप सप्तमातृकाच असल्याचे निर्देशित करते.

माडवळयाच्या यात्रेत केले जाणारे पालवणे विधी व बळ फिरविण्याचा विधीचा तत्त्व मुलाधार जेम्स फ्रेजर च्या पापवाहक (Scape-goat) व प्रतिनिधी (Surrogate) या आर्किटाइपमध्ये पाहता येतो. पापवाहक (Scape-gaat) प्रथेनुसार, व्यक्तीची किंवा समूहाची पापे, रोग, दुर्भाग्य व विपत्ती इ. कोणत्यातरी एखाद्या वस्तूवर प्राण्यावर, पक्ष्यावर किंवा मनुष्यावर आरोपित करण्यात येतात किंवा लादण्यात येतात. त्याला दगड मारून ठेचून टाकले जाते किंवा नदीत वा समुद्रात बुडविले जाते. एखाद्या बोकडावर प्रतिकात्मक स्वरूपात लोकांची पापे आरोपित केली जातात. बहिष्कृतीच्या दिवशी त्याला रानात सोडून दिले जाते. त्या बोकडावरून Scapegoat ही सं-गा अस्तित्त्वात आली. याच्या मुळाची अशी श्रद्धा असते की त्याच्यावर केलेली सर्व पापे आणि अनिष्टे विलयाला जातात व त्यातून व्यक्ती किंवा समूह मुक्त होतो. पापवाहकाचा हा x¾Ö¬Ößü एखाद्या विशिष्ट काळानंतर किंवा वार्षिक असू शकतो. दोषातून मुक्त होण्यासाठी माणूस, एखादा प्राणी, (जसे मेंढी, बोकड, कुत्रा इ.) एखादी वस्तू अशांपैकी कोणालाही पापवाहक बनविता येते. माडवळे गावच्या लक्ष्मीच्या यात्रेत बोकड पालवणे, त्याचा गदगेसमोरील मांडावर लक्ष्मी समोर बळी म्हणजे बोकडास पापवाहक ठरवून त्याचा गावची वा समाजाची गुढ शक्ती वाढविण्यासाठी दिलेला गुढ बळीच होय.

त्याचप्रमाणे 'बळी फिरविणे' हा विधी म्हणजे व्यक्तींचे, समाजाचे किंवा गावचे संकट दूर करून त्यांना भार´ÖŒÖ करणारी व्यक्ती हि बळी जाणाऱ्याची प्रतिनिधी असते. ति व्यक्ती स्वत:बळी जात नाही किंवा समाजाची, गा¾Ö“Öß ¯ÖÖ¯Ö Ã¾ÖÖ:¾Ö¸ü लादून घेत नाही तर तो फक्त लोकांची दोषापासून मुक्ती करण्यासाठी लोकांच्या ऐवजी त्यांचा प्रतिनिधी म्हणून लोकांच्यासाठी विधी पार पाडत असतो. अशा प्रतिनिधीस फ्रेजर Surrogate असे म्हणतो. पापकल्पना त्याचे शुद्धिकरण त्यासाठी पापवाहक व त्याचा प्रतिनिधी त्यांचे यातुविधी हे काळानुसार बदल पावत गेलेले आहेत. सत्ताशास्त्रीय जनपदाच्या उगमाच्या अनुशंगाने पापवाहक व त्याच्या प्रतिनिधीच्या अनुशंगाने केल्या जाणाऱ्या यातुविधीचा विचार करावा लागतो. टोळी प्रधान आदिम समुह जीवनाच्या बदलत्या सत्तेचे हे विधी द्योतक ठरतात. समुह जीवनात आता राजाची निवड केली जाऊ लागली. गणमÖÖŸÖ“ÖÖ ŸÖÖ नियतकालिक पती म्हणूनही त्याचवेळी त्याची पात्रता सिद्ध होई. सवांग परिपूर्ण धष्टपुष्ट, देखणा व कोणत्याही प्रकारची

शारीरिक न्यूनता नसणाऱ्या राजाची निवड केली जाई. तो देवाचा अंश समजला जाई. टोळीच्या सुख दु:खास, नैसर्गिक आपत्ती व रोगराईस तोच कारणीभूत आहे असा त्यांचा दृढ विश्वास असे. दुष्काळ पडला, वादळाने नुकसान ञाले, भूकंप ञाला अगर रोगराईमुळे अनेक माणसे मृत्युमुखी पडली तर त्याचा दोष राजाच्या गैरवर्तुणुकीस लावण्यात येऊन त्याला राजपदावरून दुर करीत, अगर त्यास बळी देत.

भारतासहित जगभरातील विविध संस्कृत्यांमधील राजसत्ता, देवत्त्व, नियतकालिक राजा त्याचा बळी यांचे बदलल्या स्वरूपातील आंतरसंबंध कोल्हापूर जिल्ह्यातील चंदगड तालुक्यातील माहिच्या यात्रेत बोकड पालवणे, बळ फिरविणे, बोकडाचा बळी देणे या विधीशी असल्याचे आपणास दिसून येते. राजसत्तेच्या वाढत्य वर्चस्वातून राजाने आपणाऐवजी आपला प्रतिनिधी 'बळी' देण्यास प्रारंभ केला. क्षीण –ÖÖ»Ö»ÖÖ ¿ÖŒÖŸÖß ¾Ö –ÖÖ»Ö»या पापापासून मुक्त होण्यासाठी मानवाऐवजी रेडा वा बोकडाचा बळी देण्याची प्रथा रूढ ञाली. राजा हा त्या टोळीच्या गणमातेचा नियताकीलक पती अर्थात ब्रह्मन् ठरत असे. या रूढी-¯Ö£ÖÖ ¯ÖÛ¿“Ö´Ö आशियातील प्राचीन संस्कृत्यांमधून वसाहतीकरणांबरोबर भारतात आल्या असाव्यात. मातृसत्ताक समाजव्यवस्थेत गण वा टोळीच्या गणनायकाची अशा प्रकारे केली जाणारी निवड मातृसत्ताकता टिकवून व गणाच्या भरभराठीसाठß †Ö वश्यक मानली जाई. तशीच आजही मानली जाते.

»Ö क्ष्मीची दैवतकथा महिषासूर वधाच्या कथानकाशी एकरूप साधणारी असून प्रतिलोम विवाहाद्वारे ञालेला वर्णसंकरहß निर्देशीत करते. सुमेरियन मातृदेवता सिंहवाहिनी इनान्ना व भारतीय दुर्गा या एकच होत. त्याचप्रमाणे प्राचीन अनातोलिया (ग्रीक संस्कृतीपूर्व) म्हणजेच रशियातील तुर्कस्थानामधील अर्थातच आर्यांचे मुळ वस्तीस्थान आशिया मायनर (बÖ¬ÖÖञकोई) मधील नवाश्मयुगीन सिंहयुक्त मातृदेवतेशीही तिचं नात जोडल जात. सिंह हे कुलचिन्ह (Totem) असणारा आर्य समुह (अन्न संग्राहक वा मृगया) आणि शेतीस उपयुक्त असणारा प्राणी रेडा कि ज्याचे ते कुलचिन्ह होते ते अनार्य (Semitic) यांच्यातला मोठा संघर्ष ÆÖŸÖÖ.

यहुद्यांनी आपली बरीचशी पंचागपद्धती आसुरी लोकांकडूनच घेतली आहे, त्या अर्थी दसरा हा सण देखील †ÃÖ¸Ö¿ÖÎ असलेल्या संबंधामुळेच दक्षिणेत अगोदर पसरला आणि रामायण विस्तारकाली दाक्षिण्यात उत्सवदिन रामाच्या नावाला जोडला गेला. दसऱ्याच्या दिवशी शमी वृक्षात पांडवांनी आयुधे लपविली म्हणून शमीपूजन करावे हा विधी आहे पण त्यापेक्षा महत्त्वाचा ×¾Ö¬ÖÎ •ÖÖ ¸डा मारणे त्याला रामकथेत किंवा पांडव कथेत स्थान नाही. यहुदी ग्रंथात मात्र प्रतिपदेपासून विजया दशमीपर्यंत य–Ö सांगितला आहे आणि किप्पूरच्या म्हणजेच विजया दशमीच्या दिवसात एकमेकांस भेटावयास जाणे हा विधी इस्त्राईल मंडळी अजूनही पाळतात.

लक्ष्मीला सुमेरियन्स् इन्नीन, निन्नी, इर्मिना, नाना, व निन इ. विविध नावांनी संबोधीत असत. आजही पाकिस्तानात तिला नानी या नावानेच संबोधतात. अनातोलिया येथून सुमेरियन लोकांनी तिला 'उरूक' या बॅबिलोनियन संस्कृतीचे केंद्र असणाऱ्या ठिकाणी आणली असावी. सुमेरियन क्युनिफॉर्म लिपित 'निन-अन्ना' असे तिचे नाव कोरलेलं आढळतं. निन-अन्ना म्हणजे स्वर्गाची ¸ाणी होय. सुमेरियन भाषेत निन म्हणजे स्त्री तसेच अन म्हणजे आकाश या अर्थाच्या शब्दापासून तो बनलÖÖ †ÖÆ. ‡. ÃÖ. ¯Ö.

५३०० ते ४७०० या दरम्यान प्राचीन उबाइद काळामध्ये दक्षिण इराकमध्ये लोकप्रचलित अशा पूर्व युफ्रेटियन भाषेत 'हन्नाह' या हुर्रियन मातृदेवतेशी तिचा संबंध असल्याच वर्णन आहे. नंतर तिला सुमेरियन देवकुळात स्थान मिळÖ»Ö †ÃÖê¾Ö.

भारतातील दुर्गा ही देवता सुद्धा सिंहवाहिनी आहे. परंतु ती उत्तरकालीन असून इनान्ना पासूनच विकसित –ÖÖ»Öß †ÃÖê¾Öß. मेसोपोटेमिया व सिंधू संस्कृतीतील लोक यांची व्यापाराच्या निमित्ताने परस्परांशी देवाण-घेवाण होती. त्या देवाण-घेवाणीत इनान्नाला भारतीय लोकांनी स्विकारल. लैंगिक प्रेम, सुफलीकरण व युद्ध या मानवी जीवनाच्या महत्त्वाच्या अंशांशी संबंधित ही देवता होती. सुमेरियन मातृदेवता इनान्ना हिचा स्विकार ॲसिडियन व बॅबिलोनियन संस्कृतीने 'इश्तÖ¸' ´ÖÖŸÖêदेवतेच्या स्वरूपात केला. पश्चिम आशियातील विविध देशामध्ये तिला अत्तार अश्तार, अश्तार्त, इनान्ना, निना इ. नावांनी ओळखलं जात. निन्नी या प्राचीन सुमेरियन मातृदेवतेविषयीची सारी वैशिष्ट तिच्यात आढळतात. पुराकथा व विधिही तिच्याप्रमाणेच होते. ॲसिरियन लोकांची ती युद्धदेवता होती.

इनान्ना अर्था इश्तार मातृदेवता असेरियन वा पणी-फोनेशियन लोकांद्वारा सिंधु संस्कृतीत आली आवी तेथे सिंहवाहिनी इनान्नाचे नामरूपांतर सिंहलाचे हिंगला ~ाले असावे. सिंध प्रांतातून, काठेवाड, गुजरात, कोकण मार्गे ती गडहिंग्लज व कर्नाटक या मार्गे या देवीचा प्रसार होत गेल्याचे सिद्ध होते. बलुचिस्तान मधील कोरी नदीच्या आसपास राहणारे 'कोल' याची मातृदेवता हिंगुलाबिंका हिच होती. तेथून कोल अर्थात कोळी हे कच्छ, काठेवाड, गुजरात, उत्तर कोकण, दक्षिण कोकण, व कर्नाटक, केरळपर्यंत पसरले.

कांÖ»Ö •Ö´ÖÖŸÖ ×Æ ÃÖÊाद्रीच्या पुर्वेकडे कोल्हापूर-सातारा भागात वस्तीकरून होती. कोल्हापूर हे शहर त्यांनीच वसवले. ¤ुर्गा व महिषासुराचे मूलवास्तव स्वरूप जाणून घेत असताना आपणास मातृसत्ताक कृषी संस्कृतीतील उत्पादनÖ¡ÖÖŸÖß»Ö ²Ö¤»Ö ¾Ö कृषी यातूविधिच्या अनन्य सहसंबंधावर लक्ष केंद्रित करावे लागते. आदिम युग्मप्रधान सहजीवनात अन्न संकलन ते अन्न संग्राहक या वाटचालीत अन्न उत्पादक हा मानवाच्या विकासात निर्णायक टप्पा राहिला. अन्न उत्पादनात '¿ÖêŸÖß' ने मानवाला स्थिरता देण्याबरोबर स्त्रीप्रधानअर्थव्यवस्थेला चालना देऊन गणाचे नेतृत्त्व जेष्ठतम गणमुख्याकडे सोपविले. स्त्रीयांनी लावलेल्या शेतीच्या शोधाचा हा परिणाम होता. जवळपास सर्वच संस्कृतीमध्ये हा आदिबंध होता. उत्पादन व्यवस्थेचे नियंत्रण व वितरण या दोन्ही गाष्टी तिच्याच हातात होत्या. मासेमारी, शिकार व पशुपालन ही दुय्यम परंतु शेतीस पुरक व पुरुषी मक्तेदारी असणाऱ्या उत्पादन Ÿö¡Ö-ानाची साधने पुरुषांच्या हाती राहिली. हवामानाच्या बदलाबरोबर वाढत्या लोकसंख्येस अन्न उत्पादनाचा अधिक पुरवठा करणे व अधिक उत्पादन घेऊन व्यापार विनिमय करून जीवनावश्यक वस्तूंची देवाण-घेवाण करणे यासाठी उत्पादन तंत्रात बदल करणे आवश्यक बनले. त्यासाठी स्त्रीयांच्या परंपरागत काष्ठ-कुदळाऐवजी आता अधिक बलशाली प्राण्यांचा उपयोग पुरुषांच्या साह्याने उत्पादनात केला जाऊ लागला. कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेत सर्वप्रथम स्थीर ~ालेल्या अनार्य आद्य-द्रविड वा द्रविडांनी खचितच रेड्याचा वा वशिंडाचा वापर शेतीसाठी केल्यावर स्त्रीप्रधान अर्थव्यवस्था जाऊन गणप्रधाक मातृसत्ताकÖ“ÖÖ »ÖÖ¯Ö –ÖÖ»ÖÖ. कृषी यातुविद्येत ज्या रेड्याचे रक्त नवजीवन व सुफलनाचे प्रतिक आणि भूमातेचे रजसत्त्व म्हणून कसलेल्या शेतास अर्पण केले जाई. रेडा व नांगराने स्त्री वा मातृसत्ता लोप पावली. 'रेडा' लिंगभावी अर्थप्रधान सत्ताबदलास कारणीभूत ठरला.

मातृसत्ताकतेकडून समाजव्यवस्थेने पितृसत्ताकतेकडे केलेल्या प्रयाणप्रमाणाचे एक दुष्यचिन्ह म्हणून महिषवधत्वाकडे आपणास पहावे लागते.

शताल हयूक ते इनान्ना, अलूनिना ते हिंगलाई, दुर्गा ते महिषासुरमर्दिनी अशा तिच्या हजारो वर्षाच्या प्रवासात तिच्या मुर्तीशास्त्रात बदल होत जाऊन महिषासुर मर्दिनीचे शिल्प परिणत ‑ाले. त्याला भारतात देवासुर संग्रामाचे Ã¾Ö°þ¯Ö ¯ÖÖ¯Ö –ÖÖ»Ö. हुपरीची अंबाबाई हि मातृदेवता एक जलदेवता ठरते.

रेणुराजाने कन्याप्राप्तीसाठी य‑न करणे हे मातृसत्ताक वा स्त्रीसत्ताक समाजव्यवस्थेतच अधिक संभवते पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेत नाही. त्यामुळे वारूळ स्वरूप‑भूमाता रेणुका हि नदिमातृक मातृसत्ताक समाज व्यवस्थेतून येते. रेणुका ही भूदेवी असून ती कृषी परंपरेतील देवी आहे. यल्लम्मा हे भूदेवतेचे प्रतीक आहे. रेणुका अर्थात एल्लमा ही पृथ्वीतून उत्पन्न ‑ाल्याचे म्हटले आहे. तीच्या अयोनिजत्त्वाचा पर्यायने मातृकुलाचा संकेत मिळतोच शिवाय तिच्या शिवावरच्या हक्कातून मातृहक्क अभिप्रेत ÆÖÝÖÖ.

प्राकृत‑मौखिक‑दक्षिणी कथा महात्म्यातून रेणुका‑यल्लम्मा मातृसत्ताक समाजव्यवस्थेतून येते. मातंगी देवीचे मूळ प्रतिक वारूळ आहे हे या दिक्षाविधीतून सहज स्पष्ट होते. वारूळाच्या रूपातच दक्षिणेत अनेक ठिकाणी रेणुका, यल्लम्मा, मातंगी यांची पूजा होते यावरून त्या भूदेवता आहे हे स्पष्ट होते. दिक्षा घेणारी मातंगी हि मातृदेवतेचे जीवंत प्रतिनिधित्त्व करते तिच्या मृत्यूनंतर तीचे देऊळ बांधून तिला देवत्त्व बहाल केले जाते. इजिप्शियन इसीस ही भारतीय रेणुका‑यल्लमा होय. दक्षिणेत रेणुकेच्या शिराची जागा घट घेते. हाच घट विजयादशमी नवरात्रात दुर्गेचा होतो. हाच घट देवीच्या सर्जनशील योनीचे प्रतीक म्हणून सुद्धा पूजला जातो. गार्डन ऑफ ॲडोनिस असणारी हि घटस्थापना भूमी आणि स्त्री यांची जननक्षमता सुफलनशक्ती वाढविण्यासाठीच असते. गौरी, लक्ष्मी, जिवनी यल्लम्मा, शीतला, इला, सप्तमातृका, रेणुका, कानबाई, भुलाबाई यांना भूदेवता Ã¾Ö°þ¯Ö सफलीकरणाशी निगडीत असणाऱ्या स्त्रीदेवता आहेत.

भृगु हे फ्रिजिया मधून निष्काशित ‑ालेले आहेत. फ्रिजियन ईडा (Ida) हि आर्यांची आदिती होय. फ्रिजियन एशिया मायनर मध्ये आल्यानंतर अर्यांनी तिचा आपल्या दैवतमंडलात स्विकार केला असावा. फ्रिजियन मातृदेवता अम्मा किंवा मा होय. हिच मा देवता म्हणजे भारतीय रेणुका होय. तिचे अंम्बा नावाशीही एकीकरण ‑ाले आहे. फ्रिजियन हे भारतातील भृगु लोक होत. मातृदेवता रेणुकाही पश्चिम आशियातून भारतात आल्याचे स्पष्ट होतेच शिवाय आर्य‑अनार्य यांच्यातील वर्ण संघर्ष पितृसत्ताक ÃÖ´ÖÖ•Ö‑राज्यव्यवस्था विरूद्ध मातृसत्ताक समाज‑राज्य व्यवस्थेतील संघर्ष अधोरेखित होतो. रेणुकेच्या कथानकाला वर्गसंघर्षची ÃÖ¨Ö ‑ालर आहे. त्यातून अपरिहार्यपणे येणारा संस्कृती‑वर्ग समन्वय सुद्धा ‑ाल्याचे दिसते. या सर्व अनुशंघाने रेणुकेची कथा पुरुषसत्ताकतेच्या सुरुवातीची नांदी ठरते. पश्चिम आशियायी संस्कृतीमधील मातृदेवतेच्या संदर्भात विचार करता केल्टिक संस्कृतीतील मातर या मातृदेवतेची उपासना भूमाता म्हणून केली जाई. काळम्मा हि भूमाताच होय. अनातोलिया संस्कृतीमध्ये सिबेल हि भूमाता पर्वतावर राहते. काळम्मा देवीची अनेक मंदिरे पर्वतावरच असतात. इजिप्तमध्ये डिमिटर हि भूमाता होय. उत्तर अफ्रिकेतील ‑ुलु संस्कृतीत दुग्गा (दुर्गा) व अकुळुकुळु या भूदेवता होत. तसेच ग्रीक संस्कृती मध्ये अन्नधान्याची कृषीची देवता म्हणून ब्लॅक डिमिटर (काळी डिमिटर) पूज्यनिय होती. डिसेंबर मध्ये हलोआ नावाच्या उत्सवात आलेली पहिली फळं तिला अर्पण

करत. या उत्सवाच पौराहित्य स्त्रीया करीत व या देवीला यावरून काळम्मा वा काळुबाई देवीचे पश्चिम आशियाई मातृदेवता उपासनेशी असणारे संदर्भ लक्षात येतात.

कृषकसंस्कृतीत जलदेवतेची उपासना महत्त्वपूर्ण मानली जाते. कात्यायनी देवीचे मंदिर एका मध्यम स्वरूपाच्या पर्वत टेकडीवर असून जयंती नदीच्या उगमाशी असल्याने ती जलदेवता ठरते. रक्तबीजाचा वध करणारी लाल रक्तजीव्हा कात्यायनी देवीचा तांदळा लाल शेंदूर माखितच आहे. लालरंग आणि निसर्गाची पुनरूत्पादक क्षमता यांचा सहसंबंध ब्रिफॉल्ट यांनी दाखवला आहे. लाल रंग हा सुफलनाचे प्रतिक असून स्त्रीच्या मासिक रजोधर्मातील रक्त हे त्यास उपयुक्त मानले जाते. मातृदेवतांच्ÖÖ »ÖÖ»Ö रंगाच्या प्रतिमा या संदर्भात भूमातेच्या प्रतिमा समजल्या जातात. भारतात कृषीसंस्कृतीत होणारा सर्वच रक्तस्त्राव जीवनदायी शक्ती म्हणून विविध यातुशक्ती व विधित पाहिला गेल्याने तो स्त्रीचा मासिक रजोस्त्राव असो वा शेंदूर, लाल रंग वा बळीच्या रक्तस्त्रावातील असो त्यांकडे पवित्र जीवनदायी म्हणूनच पाहिले गेले परंतु पुरुष सत्ताकतेने हा रक्तस्त्राव निषिद्ध मानला गेला. युफ्रेटीस व टायग्रिस या दोन नद्यांमधील प्रदेशास ग्रिकांनी मेसोपोटामिया असे म्हटले. या संस्कृतीत आद्य मातृदेवता वा भूमातÖ म्हणून इनान्नाच स्थान महत्त्वाच आहे. तिला सुमेरियन संस्कृतीने निन्नी असे संबोधन दिले. तिचा कात्यायनßÖß x¾Ö¿ÖÂÖ ÃÖ¤ü³Ö लक्षात घेता असे दिसते की इनान्ना हि सिंहवाहिनी, शस्त्रधारी व चतुर्भुज आहे. भारतातील दुर्गा देवता सुद्धा सिंहवाहिनी आहे. कात्यायनी देवी हि दुर्गास्वरूप सिंहवाहिनी आहे. सिंह सातत्यपूर्णपणे भूमाता वा मातृदेवतेसोबत दाखवला जातो. मसाई पठारावरील मसाई देवी ही पठाराच्या पायथ्यालगतच्या गावांची कृषी देवता अर्थात गणमाता होय. का»ÆüÖ¯Ö¸ü x•Ö»ÆüÖ ÆüÖ ´ÖÖÔüÖÝÖ आदिमकाळात मातृसत्ताक असल्याने कृषीमायेतील उत्पादन तंत्रात मातृदेवतांचे स्थान अढळ व उच्च असल्याचे आजही दिसून येते.

मसाई देवीची मुर्ती सिंहवाहिनी असल्याने ती इसिस या मातृदेवीशी असणारे एकत्व दर्शवते. मसाई देवी“Ö ¾Öx¿ÖÂ™ü म्हणजे ती दुर्गम पठारावर असल्याने आजपर्यंत ब्राह्मणीकरण ‑ाालेले नाही त्यामुळे ती मुळ स्वरूपात आजपर्यंत आपले अस्तित्त्व टिकवून आहे. विठ्ठलाई हे नाव तिचे आधुनिक-उननत असून पंढरपूरच्या पांडुरंग विठ्ठलाशी मागील ५० वर्षात कधीतरी एकरूप केले गेले असावे. महाराष्ट्रात नाथ, वारकरी, शाक्त-तांत्रिक यांचे संम्मिलीकरण ‑ााल्याने शाक्त-कापालिकांच्या मद्य-´ÖÖÃÖÖ“ÖÖ नैवेद्य स्विकारणाऱ्या देवतांचे वैदिकरण ‑ाालेचे उदाहरण आपणास विठ्ठलाईच्या नामस्वरूपात पहावयास मिळते. यळवण गावची जुगाई देवी ही यळवण जुगाई या मूलस्वरूपातच आपले नाव आजही टिकवून आहे. तिच्या नावाचे वैदिकßÖ-संस्कृतिकरण •ाोगेश्वरी असे आजपर्यंत होऊ शकलेले नाही. यळवण या शब्दाचा अर्थ वेळूवन असा असून वेळू म्हणजे बांबू, कळव, चिवा होय. या परिसरात वेळूची वने असून जुगाई या मंगलवनाची अधिष्ठात्री मातृदेवता होय. जुगाई गावच्या लगतच्या वाडीची ही रा-Öß ¾ÖÖ योगिनी होय. या वाडीच्या कृषकजनांची ही कट-क्षेत्र देवी जूग च्या स्वरूपात अर्थात शेती उत्पादन वाढीस कारणीभूत बैल व त्याच्या खांद्यावरील जूग ची देवता होय. श्री संतुबाई मंदिर स्थापनेचा इतिहास पाहिल्यानंतर आपल्याला स्पष्ट कल्पना येते की, वारंवार पडणाऱ्या दुष्काळामुळे पशुपालक-धनगर समाजाने आपल्या मेंढ्या-बकऱ्यांना वाचविण्यासाठी कुरणांचा शोध घÖ्Ö कर्नाटकातून सधन प्रदेशात कुटूंबासह स्थलांतर केले. रायबागनजीकच्या गवताळ टेकडीवर त्यांनी दड्डी मारली म्हणजे मुक्काम ठोकला तेथे बागी लगम्मा देवीची स्थापना केली. बागी लगम्माचा मराठी अर्थ होतो आश्रयास आलेली लक्ष्मी तेथून हेरवाडच्या माळावरील कुरणात तेथील कुटुंबे आल्यानंतर पुन्हा काही काळानंतर दुष्काळ, देवी चा विसर व देवी लगम्मा हेरवाड मध्ये आता संतुबाई नावाने परिचित ‑ÖÖ»Öß. मंदिर म्हणजे धर्म वा धर्मसंस्था नसून ती एक लोकसंस्कृती संस्था आहे. लोकसंस्कृतीचा तो एक केंद्रबिंदू आहे. मंदिरे पुढे हिंदूधर्माचा लोकप्रिय आधार बनली.

२१ व्या शतकातील आजच्या आधुनिक कालखंडातही मंदिरसंख्येचे महत्त्व वाढले आहे. मंदिरे आता संस्था राहिली नसून ती संस्थाने ‑ााली आहेत. इंजुबाईच्या फाल्गुनी यात्रेस घरोघरी मांसाहारी जेवण करून मित्र आप्त स्वकियांना भोजणÖÃÖ निमंत्रित केले जाते. आदिम साम्यसंघाचा हा एक पुरावशेष मानता येईल. रेणुकेच्या यात्रेतील बाळ जोगी हा जमदग्निचा जीवंत पुरुष प्रतिनिधी अर्थात ब्रह्मण ठरतो. देवीच्या तो नियतकालीक पतीची भूमीका साकारत असतो. रेणुकेच्या वर्षभराच्या पूजेत यात्रेत सर्वाधिक महत्त्व तिच्या वैधव्याची व पुन्हा विवाहाचा विधी यालाच आहे. त्यात कुठेही तिच्या पुत्राकडून होणाऱ्या शिरेच्छेदाला महत्त्व नाही. यावरून तिच्या शिरच्छेदाची कथा नंतरहून मुळ कथानकात घुसडवली असावी. तसेच आळते येथे जमदग्निचे कुठेही मंदिर नाही. तसेच ते सौंदत्ती, कर्ला, कोकुटनूर, जत, मणूर, जोगुळबाबी वा आलमपूर येथेही नाही. या सर्व देवस्थान ठिकाणी प्रधानदेवता मातृदेवता भूस्वरूपा रेणुका‑यल्लमाच आहे. यावरून ती मातृसत्ताक‑स्त्रीप्रधान समाजव्यवस्थेतून आली असावी असे अनुमान निघते. भूमातेची पूजन परंपरा मातृसत्ताक लोकसंस्कृतीतून रेणुकेच्या रूपाने आजच्या हाय‑टेक युगातही सुरु आहे.

छ. राजर्षी शाहू महाराजांनीही अनेक मातृदेवतांच्या मंदिरांना देणगी‑खर्च केल्याचे व नवीन मंदिरे बांधल्याचे दिसते. अंबाबाईच्या श्रद्धेपोटीच त्यांनी कोल्हापूर जिल्ह्यात ठिकठिकाणी अंबाबाई मंदिरांची स्थापना करून त्या मंदिरांच्या व्यवस्थापनासाठी जमीन आणि काही रक्कमही खर्च केली. करवीरच्या छत्रपतींची भवानीमाता अंबाबाईवर निस्तिम श्रद्धा असल्याने त्यांनी मंदिरांना उदार देणग्या दिलेल्याचे समजून येते. कोल्हापूर जिल्ह्यातील १२ तालुक्यातील हजारो मंदिरांना हजारो एकर देवस्थान इनाम जमिनी आहेत. पश्चिम महाराष्ट्र देवस्थान समितीकडे कोल्हापूर जिल्ह्यातील मंदिरांना असणाऱ्या इनाम जमिनांचा पूर्ण तपशील असून काही मंदिरांच्या देवस्थान जमिनींचा लिलाव करून जमिन गुरवांना कसण्यास दिल्या जातात.

गावोगावच्या मातृदेवतांच्या यात्रा‑उत्सवातून अनेक लहान‑मोठ्या व्यावसायिकांना रोजगार उपलब्ध होतो. यात्रा त्यांच्या जागण्याच्या आधार बनल्या आहेत. मातृदेवतांच्या गावयात्रा व आर्थिक उलाढाली या माहितीतून लोकसंस्कृÖŸÖß ÃÖÖÃ£Ö“Ö ´Ö×¤ü¸ü अर्थशास्त्र समजून आले. लाखो‑कोट्यावधी रूपयांची हि उलाढाल असते. कोल्हापूर जिल्ह्याची ओळख देशातील एक पुरोगामी जिल्हा अशी आहे. मनुष्य समाजातील अंधश्रद्धेचा उगम ईश्वरीय वा भूत संकल्पनेतूनच होत असतो. श्रद्धा माणसास भावूक बनवते व अंधश्रद्धा निष्क्रिय बनवते. भारतीय समाजधर्मजीवनात ईश्वर कल्पना, दैववाद खोलवर रुजली आहे. भारतीय राज्यघटनेने वै‑ाानिक दृष्टिकोनाचा स्विकार केला आहे. परंतु ती रूजवण्यात अद्याप शिक्षणव्यवस्थेला अद्यापही यश आलेले दिसून येत नाही.

आजच्या २१ व्या शतकात संगणक क्रांती होऊनही गेल्या २‑३ हजार वर्षापूर्वीची अंधश्रद्धात्मक मानसिकता कमी ‑ाालेली नाही. संत‑समाजसुधारकांनी प्रबोधन करूनही अश्मयुगातील दगडांना पूजण्याची मानसिकता म्हणावी तितकी कमी ‑ाालेली नाही. देवदेवतांच्या जत्रा‑यात्रांना होणाऱ्या गर्दीत अमाप वाढ होत चालली आहे. देवळामध्ये भाविकांच्या रांगा लांबच »ााब होत चालल्या आहे. यातुनिर्भर धर्मसंस्थेचे, विवेक व वि‑ाान दाहोंनाही छेद देणाऱ्या धंदेवाईक धर्मश्रद्धेचे प्रस्थ वाढत आहे. ग्रामीण जीवनातील वेगाला असणारी स्तब्धता, जीवनातील अर्थशुन्यता‑ÃÖ³Ö´ÖŸÖÖ‑अश्वाश्वती, दिशाहिनता‑ध्येयशुन्यता तसेच ×¾Ö‑ाान निष्ठतेचा अभाव यामुळे दैववाद‑´ÖŸÖã¯Ö•ÖÖ‑मंदिरांची वाढ होतच आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यातील मातृदेवतांना अनेक उमेदवार आपल्या प्रचाराची सुरुवात येथे नारळ फोडून करतात. निवडणुकीत आपल्याला विजय मिळावा म्हणून देवीकडे गाऱ्हाणे घालतात. देवीला विजयाचा कौल लावतात. देवीचा कौल आपल्याच बाजूने असल्याने आपला विजय निश्चिŸÖ †ÖÆê †ÃÖÖÆêß ¯Ö“ÖÖ¸ü करतात. त्यांच्या कार्यकर्त्यांमध्ये सुद्धा अशीच भावना असते. महिलावर्ग देवीला मोठ्या प्रमाणात नवस बÖ»ÖŸÖÖŸÖ. ´ÖÖŸÖ¤ü¾ÖŸÖ“ÖÖ

येथील गावावर इतका प्रभाव आहे की येथील बालगणेश मंडळे, बचतगट, हॉटेल्स, दुग्ध संस्था, किराणा स्टोअर्स, वडापाव सेंटर, अनेक व्यापारी दुकाने, महिला मंडळे, क्रीडा मंडळे देवीचे नाव धारण करतात. येथील जनमानसावर या मातृदेवतेचा विलक्षण ¯Ö³ÖÖ¾Ö †ÖœôÖôÖÖ.

अलीकडील काही वर्षात सत्य नारायण व अभिषेक घालण्याची प्रथा सुरु ╒ाली आहे. देवीला साकडं घालणे, थांबवणी, तंत्रोपचार, भाकणूक (भविष्यकथन), शिफणी यातुविधि इ. यातुकला देवीच्या मंदिरात यात्रा-उत्सव प्रसंगी केल्Ö •ÖÖÝÖÖÝÖ. Æü ×¾Ö×−Ö ×¾Ö-ानाच्या कसोटीवर न टिकणारे असून प्राचीन यातुविद्यांचे अवशेष म्हणून शिल्लक आहेत. यात्रेप्रसंगी व्Ö गाऱ्हाण्याच्या वेळी वर्षभरात हजारापेक्षा जास्त बोकडांचा बळी दिला जाऊन आपणास इष्ट फलप्राप्ती देवीकडून करवून घेण्याची पद्धत अंधश्रद्धा मूलक आहे. महिला भक्तांकडून देवीची ओटी खण, साडी, नारळ, तांदळाचे बीज, फुलांनß ³Ö¸ÜÖÝÖ. †Ö™ß भरण्याचा यातुविधि म्हणजे सुफलनविधी होय. फलन प्राप्ती होऊन सुख-समृद्धी यावी अशी त्यापाठीमागील लोकश्रद्धा आहे. स्त्रीवर्गाला पूर्वी मंदिरात प्रवेश दिला जात नव्हता परंतु बदलत्या व वाढत्या सांस्कृतिक अर्थव्यवस्थेनुसार स्त्रीकडे कायद्यानुसार ÃÖ¢ÖÖ-ÃÖ¯Ö¢Öß-जमिनीचा मिळालेला हक्क-अधिकार ध्यानात घेता अलिकडील १०-१५ वर्षात कोदाळीसह सर्वच जिल्ह्यातील मंदिरात स्त्रीयांना प्रवेश दिला जात आहे. परंतु निर्बिड जंगलातील वाड्यांतील मंदिरे याला अपवाद †Öहेत. परंतु स्त्रीच्या रजोदर्शनच्या काळात येथील मंदिराच्या गर्भगृहात प्रवेश नाकारला जातो किंवा देवीचा कोप होण्याच्या भितीतून स्त्रीयाच मंदिरात जाण्याचे नाकारतात. प्राचीन गणप्रथाक राज्यव्यवस्थेत गणराज्याच्या भरभराटिसाठी वा महाजनपदाच्या भरभराटीस जनपदकल्याणी अर्थात नृत्य-गायन कलेत संपन्न व सुंदर गणीकेची आवश्यकता मानी जात होती. तिची निवड केली जाई. त्याच प्राचीन प्रथेचा जीवंताव¿ÖÂÖ *'शिंपणे'* विधीच्या कार्यक्रम प्रसंगी पाच दिवस नायकिणीच्या गाण्याचा व नृत्याचा कार्यक्रम आयोजित करून चंदगडच्या जन-गणांनी जपला आहे. आजही तुरळ प्रमाणात गावात देवदासी जोगती व जोगतीणी आढळून येतात. गाव दंडवत घातला जातो. स्त्रीयांच्या अंगात येते. गाऱ्हाणे घालणे, नवस करणे, खरे-खोटे करण्यासाठी बेल उचलणे, अंगारा-धुपारा मंत्रून लावून ताप उतरविणे, देवास गाऱ्हाणे घालून चोरी उघडकीस आणणे किंवा चोर मयत करणे इ. प्रकारच्या अंधश्रद्धा बाळगल्या जातात. अंगात येण्याचा प्रकार फक्त जोगती-जोगतिणींच्यातच नाही तर सर्वसामान्य स्त्री-¯Ö¹ýÂÖ भक्तांमध्येही आहे. ते स्त्री-पुरुष जातीव्यवस्थेचा विचार केला तर ९०% शोषित पद दलित वर्गातीलच असतात. पुरुषसत्ताकतेच्या अत्याचारापासून सुटकेचा मार्ग म्हणून शेषित-पिडित स्त्रीया आपल्या अंगात देवीचा संचार आहे असे भासवतात. अंगात येण्याचा उपाचार स्त्रीसत्ताकतेचा अंश होय. मगासवर्गीय बहुजन समाजाच्या स्वातंत्र्यासाठी उच्चवर्गीयांविरूद्ध बंड पुकारून करवीर राज्यामध्ये समतेची क्रांती घडवून आली.

शाहू महाराजांच्या क्रांतीकारी कार्यामुळे कोल्हापूर राज्यात फार मोठी सामाजिक सुधारणा घडून आली. त्यांच्या मानवतावादी कार्यामुळे या राज्याची सर्वांगीण प्रगती घडून आली. शाहुंच्या सुधारणांचा अवलंब ब्रिटिश सरकारने देशभर केला. आजही २१ व्या शतकात या जिल्ह्याने पुरोगामित्त्वाचा वारसा जपला आहे. अंधश्रद्धा निर्मुलन समितीचे कार्य संपूर्ण देशात गौरवास्पद आहे. त्यांच्या कार्यातून छ. शाहू महाराजांच्या पुरोगामित्त्वाचा वारसा पुढे चालविला जातÖ †ÖÆü. ¤ü¾Ö¤üÖÃÖß ¯Öϣ֓Ö उच्चाटन अंधश्रद्धा निर्मुलन देवदासींचे पुनर्वसन आणि त्यांच्या मुलामुलींचे संगोपन करण्यासाठी महाराष्ट्र व कर्नाटक सरकार तसेच काही सामाजिक संघटना कार्य करीत आहेत. मंदिर प्रवेशाच्या बाबतीत कोल्हापूर जिल्ह्यातील स्थितीचा विचार करता बहुतांशी ठिकाणी स्त्रीयांना मंदिराच्या गाभाऱ्यात प्रवेश दिला जात नाही. अगदी तुरळक ठिकाणी मंदिरातील गाभाऱ्यात

स्त्रीयांना मुक्त प्रवेश आहे. मंदिरातील गुरवांच्या पत्नींना मात्र मोठ्या प्रमाणात गाभाऱ्यात पुजेसाठी प्रवेश आहे. परंतु जवळ•Ö¾ÖÔ सर्वच स्त्रीया ऋतुमती कालात मंदिरात स्वतःहून प्रवेश करीत नाहीत.

अंधश्रद्धा स्त्रीशोषण व प्रबोधनाच्या चळवळी या प्रकरणामध्ये आपण कोल्हापूर जिल्ह्यातील मातृदेवतांच्या मंदिरातील व त्या संबंधीत गावातील कुळाचार, लोकधारा प्रथा, रुढी, अंधश्रद्धा जादू-टोणा, तांत्रिक विधी, स्त्रीयांचे शोषण इ. माहिती घेतली. नवस करणे-फोडणे, कौल लावणे, अंगारा-धुपारा देणे, देवदासी सोडणे, कोंबड्या बकऱ्यांचा बळी देणे, भाकणूक करणे-गाऱ्हाणी घालणे, तोडगे सांगणे, स्त्रीयांना मंदिरात प्रवेश नाकारणे, चमत्कार सांगणे, अंगात येणे, गावपाळक करणे, दृष्टांत होणे इ. अनेक अंधश्रद्धा या ग्रामिण भागात आहेत. त्यातून स्त्रीयांचे-दिनदलितांचे शोषण होऊन त्यातील अनेक प्रथा-रूढी वंशपरंपरागत पाळण्याचे बंधन वा सक्ती अनेकांवर असते. या विरोधात करवीर संस्थानाने सुद्धा वेळोवेळी प्रबोधन केल्याचे दिसते. यामध्ये राजर्षि छ. शाहू महाराज यांचे कार्य क्रांतीकारी आहे. जिल्ह्यातील अनेक व्यक्ती व संस्थांनी अंधश्रद्धा, दे¾Ö¤ÖÃÖß, जटा निर्मुलनासाठी मौलिक कामगिरी केली आहे. महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मुलन समितीने जिल्ह्यात चांगले कार्य केले आहे. या सर्वांमुळे मातृदेवतांच्या संदर्भात असणाऱ्या अंधश्रद्धा-कुप्रथा या जिल्ह्यामध्ये काही प्रमाणात कमी न्ााल्या आहेत. त्यामुळे हा जिल्हा पुरोगामी आचार-विचारांचा जिल्हा म्हणून ओळखला जातो.

मातृदेवता पूजनाची प्रथा (Cult) हा जगभर होता. आजच्या परिस्थितीमध्ये २१ व्या शतकात फक्त भारतातच तो तग धरून आहे. प्रेषित प्रधान ख्रिश्चन, इस्लाम, जैन व बौद्ध धर्माने (अपवाद वगळता) मातृपूजा नाकारली. फक्त हिंदू संस्कृतीतच मातृदेवतांची मातृपूजा मोठ्या प्रमाणावर उत्साहात केली जात आहे. मातृसत्ताक-स्त्रीसत्ताक समाजव्यवस्थेतूनच कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेतून मातृदेवतांचा उगम न्ााला हे आत्तापर्यंतच्या संशोधनाचे फलित होय. भारतात द्रविड-अनार्य संस्कृतीमध्ये मातृउपासना रूढ होती. आर्याच्या आगमन-आक्रमनानंतर पुरुषसत्ताक-पुरुषदैवतप्रधान आर्यांनी द्रविड-अनार्य मातृसत्ताक समाजाच्या मातृदेवतांचे वैदिकीकरण वा संस्कृतीकरण मोठ्या प्रमाणात घडवून आणले. एका संस्कृतीचा दुसऱ्या संस्कृतीवरß»Ö हा प्रभाव वा आक्रमण होय. गत अडीच हजार वर्षात भारतावर अनेक भिन्न संस्कृतीच्या वा धर्माची आक्रमणे -ÖÖ»Öß ¯Ö¸üÖ लोकजीवनातील लोकसंस्कृतीत खोलवर रूतून बसलेल्या भौतिक व मानसिकतेतून मातृपूजनाची प्रथा नष्ट होऊ शकली नाही. २१ व्या शतकात आधुनिकतेचा स्विकार करीत मातृपूजनाची प्रथा नव्या रूपात-ढंगात सूरू आहे. प्राचीन पश्चिम आशियाची संस्कृत्यांचा फार मोठा प्रभाव भारतीय संस्कृतीवर मातृदेवतांचा अभ्यास करताना दिसून आला. भारतीय विद्यापीठांमधून 'प्राचीन पश्चिम आशियायी व भारतीय संस्कृती अध्यासन केंद्रांची' स्थापना व्हावी. त्यातून मानवी सजामाच्या एकत्त्वÖ“Ö, ¿ÖÖŸÖÖŸÖ“Ö ¾Ö ÃÖÆü•ÖßवनाचेÂ मार्ग सापडतील.

जोपर्यंत स्त्रीत्व, स्त्रीभाव, मातृत्त्व मातृभावाबरोबर अपत्यांना जन्म देण्याची शक्ती स्त्रीकडेच राहून कृषीसंस्कृती टिकून राहील तो पर्यंत मातृदेवता पूजनाची प्रथा अक्षत राहिल.